

Soostereotüübid ja episteemiline ebaõiglus

Endla Lõhkivi

Sissejuhatus

Teaduse kui soolisustatud töökeskkonna alastes uuringutes on sageli kaasamise või väljatõrjumise tegurite seas käsitletud stereotüüpide rolli (Wertheim 1997; Hasse, Trentemøller 2009; 2011; Pettersson 2011). Eestis aastatel 2005–2008 rahvusvahelise koostööprojekti UPGEM (*Understanding Puzzles in Gendered European Map*) raames läbiviidud uuring näitas, et nii mõnigi võimekas noor naisteadlane loobus teaduskarjäärist ebasõbraliku töökeskkonna ja stereotüüpsete teadlaskuvandite tõttu, millega oli raske samastuda (Lõhkivi,

Velbaum 2008). Sarnased tendentsid – raskused töökeskkonnaga kohanemisel, identiteedikriis valitsevate stereotüüpsete hoiakute tõttu – ilmned ka Eesti humanitaarteadlaste töökeskkonna kultuuri uuringus aastail 2010–2014. Viimases väljendusid eriti selgelt noorte naisteadlaste raskused töökeskkonda sobitumisel karjääri alguses. Ehkki teadust peetakse valdkonnaks, kus loeb ainult töö kvaliteet, teaduses, kus eeldatakse objektiivsusetaotlust kõiges, on stereotüüpidel tulemuste hindamisel suur mõju. Intervjuud teadlastega on näidanud, et stereotüübid on sügavalt juurdunud, nad mõjutavad karjäärivalikuid ja -otsuste tegemist. Näiteks on rahvusvahelises kirjanduses (Hasse, Trentemøller 2011; Wertheim 1997) kirjeldatud, et füüsikutel kangastub vaimusilmas hea teadlase võrdkujuna mänglev riskialdis poiss, kes maailma klotsideks lammutab ja siis jälle kokku paneb. Sarnane stereotüüp ilmnes ka Eesti uuringutes (Velbaum jt. 2008; Lõhkivi, Velbaum 2008). Kui tuua teine näide füüsikakultuuri uuringust, siis head eksperimentaalfüüsikut nähakse stereotüüpselt sepana, kes oma tugevate mehekätega toormaterjalile õige kuju annab, kes mõistes asjade tõelist olemust, kõike parandab või ise asju valmistab (Pettersson 2011; Velbaum jt. 2008). Pealtnäha sooneutraalne näib olevat kuvand füüsikust kui tõe pühendunud vaimulikust (Hasse, Trentemøller 2011; Velbaum jt. 2008). Ent lähemal vaatlusel selgub, et tegu on patriarhaalset kultuuri põlistava ja seega naisteadlaste võimalustele ja valikutele tugevalt mõju avaldava kuvandiga, nagu on näidanud antropoloog Sharon Traweek (Traweek [1988] 1992).

Käesolevas artiklis ei käsitle ma niivõrd neid konkreetseid juba varasemates töödes ulatuslikult vaadeldud stereotüüpe, kuivõrd uurin üksikasjalikumalt, kuidas stereotüübid teaduses episteemiliselt toimivad. Seega keskendun ma ühele aspektile stereotüüpide toimimises teaduspraktikas, sellele, kuidas stereotüüpset hoiakud indiviidide ja gruppide suhtes

kanduvad üle teadustulemuste hindamise ning hindamise kaudu toovad kaasa struktuurseid muudatusi teadusrühmades. Tänapäeva teadus on suures osas projektipõhiselt rahastatud ning rahastuse saamine sõltub varasematele tulemustele ning projektitaotlusele antud hinnangust. Neoliberaalses tulemusele orienteerituses eeldatakse hinnangu objektiivsust. Seega ei tohiks projektitaotluse hinnangut mõjutada taotleja sooline ega poliitiline kuuluvus. Seetõttu huvitabki mind, kuidas kujuneb olukord, et aja jooksul muutuvad episteemiliselt nõrgemaks, see tähendab erapooletul hindamisel madalamalt hinnatuks, teaduskogukonnas sotsiaalselt nõrgemal positsioonil olevad teadlased, näiteks need, kes on vähemuses sooliselt või ealiselt või soo, ea ja veel mõne sotsiaalse parameetri kombinatsiooni tõttu või kes mingil muul moel erinevad teadusala sotsiaalsest peavoolust või stereotüüpselt kuvandist. Oma analüüsi rajan Alison Wylie (2011) ja Miranda Frickeri (2007) episteemilise ebaõigluse kontseptsioonile, kohaldades seda näidetele Eesti teaduskultuuri uuringutest.

Esimeses osas põhjendan, miks on teadusfilosoofilises plaanis oluline uurida soostereotüüpe, kuidas nende olemasolu mõjutab teadust. Teises osas käsitlen soolise ebavõrdsuse ilmnenemist teaduses, selle vältimiseks mõnes arenenud riigis kasutusele võetud abinõusid ja nende tulemuslikkust. Kolmandas osas võtan lähema vaatluse alla teaduses kui töökeskkonnas toimuvad kultuurilised protsessid, milles realiseerub episteemiline ebaõiglus. Väidan, et stereotüübid toimivad töökeskkonna kultuuris, vaikimisi tehtavate valikute ja otsuste kaudu. Neljandas osas vaatlen mõningaid näiteid Eesti humanitaarteaduste kultuuriuuringust ja varasemast füüsikakultuuri uuringust.

Viiendas, kokkuvõtvas osas, näitan, et selle olukorra uurimiseks, kriitikaks ja muutmiseks on head väljavaated feministlikul vaatepunktiteoorial, mis võimaldab ühendada teoreetilise käsitlemise kohaliku aktivismiga.

Uued teemad teadusfilosoofias: miks kultuuri uurimine on oluline?

Kui traditsiooniline, tänaseks minevikku jäänud, teadusfilosoofia tegeles peamiselt teadusliku meetodi formaalse kirjelduse sõnastamise katsetega, püüeldes logsitsistliku ja tehnilise teaduslikkuse määratluse formuleerimise poole, on praegu valdavaks muutunud nn. naturaliseeritud teadusfilosoofia eesmärgid palju laiemad. Teadusfilosoofia naturaliseeritus tähendab, et filosoofiat ei peeta enam rangelt aprioorseks, teadusajaloost, -sotsioloogiast, -antropoloogiast ja teistest empiirilist teadust käsitlevatest dissipliinidest eraldiseisvaks, vaid, vastupidi, filosoofia ülesandena nähakse empiiriliste teaduse ja tehnika uuringute (ingl. k. *science and technology studies*, STS) kontseptuaalset analüüsi, teaduspraktika teoreetilist analüüsi, teadusfilosoofiast saab teaduse kriitilise eneserefleksiooni osa, teaduse enesemõistmiseks vajalik metadistsipliin (vt. nt. Rouse 1996).

Sellise lähenemise teoreetiliseks aluseks on vaade, et teaduslik ratsionaalsus on kontekstisõltuv, see on paigutunud ratsionaalsus, mille analüüsiks ja hindamiseks ei ole kohane ega võimalikki rakendada universaalseid kriteeriume. Pigem tuleb kohalikku teaduslikku ratsionaalsust hinnata selle seesmise kooskõla alusel, selle järgi, kas seatud eesmärkide saavutamiseks valitakse kõige mõistlikumad toimimisviisid ning kas neid rakendatakse kohaselt (Giere 1988, 7). Ei ole võimalik saavutada tegelikkuse üht ja ainuõiget, monistlikku, teaduslikku esitust, vaid teadlased loovad maailma eri aspektide kohta erinevaid, mingis osas paremini, mingis osas halvemini sobituvaid mudeleid. Kõik teaduse mudelid sõltuvad nende loojate eesmärkidest ja taustauskumustest, varasemast teadmistest ja kogemusest. Mudelid on määratletud teadaolevate loodusseaduste alusel ning nad sarnanevad tegeliku maailma objektidega mingis aspektis ja mingil määral (Giere 1988, 83). Teadlaste

taustauskumused sõltuvad nende maailmapildist ning on seeläbi seotud nende sotsiaalse paigutumisega (Longino 2004). Tänapäeva teaduse iseärasuseks on veel, et suurel osal uuringutest on otsesed sotsiaalsed tagajärjed, sest teadmis-põhises majanduses tugineb tootmine, aga järjest enam ka teenuste pakkumine ja inimeste elukorraldus teaduslikel uuringutel. Seega, teaduslikku uurimistööd ei saa käsitleda väärtusvabana, eraldi ühiskondlikest väärtustest, peamiselt kahel põhjusel: ühelt poolt mõjutavad teadlaste uurimistegevust taustauskumused ning teiselt poolt on uurimistööl otsesemad või kaudsemad sotsiaalsed konsekventsid (Douglas 2007).

Teadusfilosoof Heather Douglas argumenteerib veenvalt, et muutunud teaduskäsitlusega peab kaasnema ka uus teadusliku objektiivsuse käsitlus, sotsiaalne objektiivsuse käsitlus, milles põhirõhk pannakse teadlaste interaktsioonile, kriitilisele kaasavale diskussioonile. Konkreet- sed ettepanekud kriitilise diskussiooni käigus hoidmiseks esitas Helen E. Longino teaduse kui sotsiaalse tunnetuse käsitluses juba 1990. a. (Longino 1990). Hilisemates töödes on ta sidunud oma transformeeriva kriitilise diskussiooni käsitluse, täpsemini sotsiaalsete väärtuste rolli ja sellest tulenevalt erinevate sotsiaalsete rühmade kaasamise vajadusega (vt. nt. Longino 2004). Samas on kaasamist toetavad või takistavad asjaolud seotud konkreetse teaduskontekstiga, töökeskkonna ja -kultuuriga, seega uuritavad empiirilisel. Longino teadusfilosoofiline raamistik vajab empiirilist sisendit teaduskultuuri uuringutest. Teiselt poolt võimaldab Longino teadusfilosoofia seletada kultuuriuuringute empiirilisi fakte ning kriitiliselt analüüsida teaduse töökorraldust.

Teadussotsioloogide, -antropoloogide ja -filosoofide kasvav huvi teaduse kui kultuuri vastu tuleneb osaliselt sellest, et pärast teist maailmasõda on nii teadusrühmade sees kui nende vahel kasvanud teadlaste sõltuvus üksteisest (Traweek 1988; Fuchs 1992; Kitcher

1993). Teadustöö on kollektiivse iseloomuga ning ühe uurimisrühma töö on aluseks teise tööle, kõike ei ole võimalik ise kontrollida ning järjest olulisem on teadlaste usaldusväarsus. Kuidas kujuneb suuremate uurimisprojektide puhul ülesannete ja hiljem tunnustuse jagunemine, on seotud usaldusväarsuse loomisega rühmade vahel ja rühmade sees (Rolin 2002, Wagenknecht 2015). Selles mängib olulist rolli kommunikatsiooni korraldus töökeskkonnas. Stereotüüpsed teadlaskuvandid võivad kommunikatsiooni takistada, nagu allpool näeme.

Kommunikatsioonihäirete vältimiseks ja erinevate taustauskumustega uurijate kaasamiseks ei piisa siiski üksnes mitmekesisuse olulise deklareerimisest ja vastavate teaduspoliitiliste tegevuskavade koostamisest. Alison Wylie (2011) selgitab, miks vaatamata radikaalsetele muudatustele teaduskorralduses, ei pruugi tegelik teaduspraktikas erinevate sotsiaalsete rühmade esindajate kaasatuse olukord paraneda. Tuginedes kohaliku teaduse kui töökeskkonnala-astele uuringutele ja aktivistide raportitele, tõdeb ta, et kiusamine ja tõrjumine on liikunud varasemast erinevale tasandile. Sama tendentsi märkasid mahuka uurimistöo tulemusel ka Etzkowitz, Kemelgor ja Uzzi (2000). Käesoleva artikli seisukohalt on Longino põhjendus kaasamise ja tõrjumise mehhanismide hoolika filosoofilise ja kultuurilise analüüsi vajalikkusest väga oluline.

Miks soolõime tegevuskavad ei ole andnud teaduses oodatud tulemusi?

Paljudes arenenud majandusega maades, kus on mõistetud, et naisteadlaste panus on oluline ja tuleb toetada naiste teaduskarjääri, on töötatud välja riiklikud tegevuskavad soolise võrdõiguslikkuse toetamiseks teaduses. Nende tegevuskavade aluseks on olnud põhjalikud uuringud, milles on tuvastatud erinevaid

ebavõrdsuse põhjuseid ja näidatud erinevaid naisteadlaste karjääri takistavaid asjaolusid. Kuid vaatamata tegevuskavadele ei ole naisteadlaste osakaal oluliselt kerkinud nendel teadusaladel, kus see ajalooliselt on olnud madal, näiteks insenerialadel ja füüsikalistes teadustes (vt. nt. Etzkowitz, Kemelgor, Uzzi 2000, 11–12). Ka selle põhjusi on uuritud, toon siin näiteks Soome, Tšehhi ja USA uurin-gutes esile tõstetud asjaolud.

Kristina Rolin ja Jenny Vainio (2011) analüüsivad Soome füüsikakultuuri näitel, miks on 21. sajandi esimesel kümnendil Soome teaduses vaatamata hoolikale planeerimisele võrdõiguslikkuse edendamise kavade ikkagi ebaõnnestunud. Füüsikas on kõigil karjääri-astmetel naisteadlasi vähem kui teistel teadus-aladel, nende teaduskarjäärist loobumise määr pärast doktorikraadi omandamist on kõrge vaatamata riiklikele tegevuskavadele ja nende aluseks olnud uuringutele. Tegevuskavades on naiste osalust pidurdavate peamiste teguritena välja toodud soopõhine kiusamine, seksuaalne ahistamine, aga ka töö- ja eraelu ühitamatus ning naisteadlastele raskestiäidetav rahvusvahelise teadusrände nõue. Soolõime tegevuskava rakendamiseks püütakse neid raskusi ületada. Samas, tõdevad Rolin ja Vainio, jäetakse tegevuskavas vaatluse alt välja mitmed kohalikud kultuurilised soolõime vastu töötavad asjaolud. Näiteks on tegevuskavas küll olemas meetmed otseses teadlaste interaktsioonis esineva kiusa-mise vastu ning silmas on peetud struktuuralset soolisustamise mõõdet ametisse valimise või määramise puhkudel, kuid täiesti kõrvale on jäetud sümboliline ja mentaalne tasand, kus kujunevad hea teadlase kuvandid, millega mõlemast soost, eri ea- ja sotsiaalsetesse grup-pidesse kuuluvad teadlased soovivad samas-tuda. Paraku just mentaalse tasandi hea tead-lase kuvandid on käitumise ja valikute aluseks. Soome intervjuudes tuvastati, et mentaalsel tasandil valitseb füüsikakultuuris kuvand, mille kohaselt hea füüsik saab olla vaid mehelikkuse

normide järgi käituv teadlane. Mehelikkuse normid ei ole essentsialistlikult ette antud, vaid kohalikult loodud, domineerivaks kujunenud kultuurinormid, näiteks sisaldavad need füü-sika puhul valmisolekut töötada ööpäevaring-selt, käia sageli lähetustes, tunnistada sisemise võistluse kõiki võtteid ja võtta sellest osa, mitte teha välja robustsetest naljadest jne.

Paradoksaalseks muudab Rolini ja Vainio järgi soolõime tegevuskavad see, et ühelt poolt tunnistatakse lahendustvjavavate probleemide olemasolu, teiselt poolt aga soovitatakse naisteadlastel nendega lihtsalt kuidagi toime tulla, neist üle saada (Rolin ja Vainio 2011, 41).

Normide ebaselgust ja mitmetisust võimu-suhetes erinevate osapoolte vahel projektipõ-hise teaduse keskkonnas analüüsivad Tšehhi näitel Lisa Garforth ja Alice Červinková (2009), kes näitavad, kuidas naisteadlased jäävad n.-ö. kaotajaks vigade tõttu teaduskor-ralduses, nii et lõpuks lähevad nad teadusele kaotsi. Uuringus keskendutakse aja mõistele, osutades, et aja mõiste kombinatsioonis tea-dusliku oivalisusega võib varieeruda, sõltuvalt vaatenurgast. Ühelt poolt eeldatakse teadlaselt hiilgavaid tulemusi, teiselt poolt peavad need olema saavutatud etteantud ajaraamistiku piires, asjaolude ebasoodsal kokkulangemisel tekib suur lahknevus füüsilise aja ja karjääriaja vahel, kui teadlane ei suuda ajutiste projektide tulemusi kestvaks akadeemiliseks valuutaks konverteerida (Garforth, Červinková 2009, 182). Sellised ajapinged töötavad naisteadlaste kahjuks, sest projektitulemuste püsivamaks karjääriks vajalikeks artikliteks vormistamine nõuab täiendavat tööaega töö- ja eraelu tasa-kaalu rikkudes.

Kolmanda näitena toon siin Alison Wylie (2011) käsitluse kurikuulsast MIT-i 1999. a. raportist (*A Study ...*), milles toodi välja, et vaatamata eelneva kahekümne aasta jooksul tehtud jõupingutustele kehtestada teadus-valdkonnas suuremat võrdõiguslikkust, ei olnud aastatuhande vahetuseks naisteadlaste

karjäärivõimalused USA-s üldiselt ja kitsamalt MIT-is paranenud. Jätkuvalt oli raporti koostamise ajal naisteadlaste osakaal madal ning nende keskmised teadustulemused osutusid mõõtmisel nõrgemaks. Ilmnes, et diskrimineerimise vormid on teisenenud, see ei ole enam planeeritud ega sihipärane, selle asemel valitses teadusrühmades nn. jahe töökliima, umbusk, usalduse defitsiit, kommunikatsiooni puudulikkus, mille tagajärjeks on Wylie arvates see, et naisteadlased ei osutu töötulemuste mõõtmisel piisavalt võimekaks, et karjääri jätkata. See paneb ta küsima, kuidas jahe töömiljöo viib selleni, et ühe osa teadlaste, antud juhul naisteadlaste tulemused on selgelt nõrgemad. See, et tulemused on nõrgemad, ei lase neil tõusta teadushierarhias kõrgematele kohtadele, vaid vastupidi, muudab nad marginaalseks.

Seega ilmnes käsitletud näidetest kolm viisi soolise diskrimineerimise jätkumiseks vaatamata rakendatud soolõime tegevuskavale.

- 1) Tegevuskavad ei puuduta diskrimineerimist mentaalsel ja sümbolilisel, hea teadlase kuvandi tasandil.
- 2) Tegevuskavad ei arvesta projektipõhise teaduskorralduse iseärasusi – kvaliteeti hinnatakse püsivama väärtusega kõrge kategooria ajakirjades avaldatud tööde alusel, kuid igapäevane uurimistöö toimub lühiajaliste eesmärkide saavutamisele suunatud projektikontekstis.
- 3) Tegevuskavad ei käsitle mitteformaalset suhtlust, töökeskkonna atmosfääri, usaldusväärsust, tööjaotust, mis aja jooksul võib kuhjudes anda otsese diskrimineerimisega sarnased tagajärjed, muutes sotsiaalselt ebasoodsas rollis olijad marginaalseks.

Teadlaste marginaliseerumise mehhanismidest tuleb üksikasjalikumalt juttu järgmises alajaotuses.

Kaasamise ja tõrjumise kultuurilised mehhanismid

Wylie väidab, et töökeskkonnas võib halva või vaenuliku töökorralduse tõttu marginaliseeruda ka kõige pädevam ekspert, kui lastakse kujuneda olukorral, mida ta nimetab Miranda Frickeri eeskujul episteemiliseks ebaõigluseks. Fricker eristas oma varasemates töödes (1998; 2007) episteemilise ebaõigluse liike kahel eri tasandil:

tunnistuslikul (*testimonial*) tasandil – see puudutab erinevate gruppide või indiviidide kaasatust olulistesse diskussioonidesse, võimalust öelda välja oma seisukoht mingis tähtsas uurimistöö küsimuses;

hermeneutilisel tasandil – see puudutab indiviidide ja gruppide usutavuse ja usaldusväärsuse kujunemist diskussioonis osalemisel, see on samuti seotud kaasamisega, sest tõrjutud gruppide ja indiviidide usutavus/usaldusväärsus kahaneb järk-järgult, mida vähem nad osalevad, seda tühisemaks nende panust ja suutlikkust panust anda loetakse.

Fricker (2013) on täiendanud oma varasemat käsitlust (1998; 2007), tehes uude eristuse:

distributiivne episteemiline ebaõiglus, mis puudutab informatsiooni, hariduse ja muude episteemiliste hüvede ebaõiglast jagunemist ühiskonnas;

eelarvamuslik episteemiline ebaõiglus:

- a) usaldusväärsuse ebaõiglane jaotus;
- b) hermeneutiline ebaõiglus.

Hermeneutiline ebaõiglus kujuneb esmalt piirangute seadmisel tõrjutud grupile kättesaadavale informatsioonile. Näiteks ei kutsuta tõrjutud gruppi või indiviide mitteametlikele üritustele või aruteludele. Etzkowitz jt. (2000, 73) nimetavad seda, millest tõrjutud ilma jäävad,

mitteametlikuks kraadiõppeks, mis hõlmab meelelahutuse või spordi kõrval ka olulist erialalist informatsioonivahetust ja kommunikatsiooni. Et tõrjutud grupp ei osale mitteametlikul arutelul, leitakse järgmisel aruteluastmel, et pole alust anda neile mingeid olulisi ülesandeid või küsida neilt midagi, sest nad ei ole ilmselt usaldusväärsed. Kuna neile ülesandeid ei anta, ei saa nad demonstreerida oma oskusi. Järgmisel arutlusastmel võib uurimisrühma juhtkond leida, et marginaalne grupp ei ole andnud panust ning tema rolli kogu meeskonnas tuleb vähendada, seda kuni selleni, et „objektiivselt“ puuduvate saavutuste tõttu ei anta tõrjututele enam üldse võimalust kaasa rääkida ning lõpuks lahkuvad nad kollektiivist või heidetakse välja kui episteemiliselt suutmatud. Episteemilist võimekust nad tõestada ei saa, sest neile ei anta selleks võimalust. Nende episteemilist võimekust mõõdetakse kallutatult, nende sotsiaalse positsiooni, mitte tegeliku võimekuse alusel – sellepärast ongi tegemist episteemilise ebaõiglusega.

Näiteks võivad traditsioonilistes, pikka aega muutumatuna püsinud soolise struktuuriga teadusasutustes valitseda mentaalselt ja sümboliliselt tugevalt stereotüüpsed kujutlused sellest, kes on hea teadlane, need saavad kinnitust faktilistelt näitajatelt publikatsioonide arvu, tsiteeringute ja juhendamise edukuse näol, nii et võib väita, et stereotüüpsed kujutlused on „objektiivselt“ põhjendatud. Teadusalati aga räägitakse soolisest segregatsioonist. Vanematel, väljakujunenud uurimisaladel domineerivad kas mees- või naisteadlased, nii nagu see vastava ala ajaloos on kujunenud, uutel interdistsiplinaarsetel aladel, uutes teadusasutustes sellist selget domineerimist ei ole, enamasti on sooline koosseis võrdsem kui „vanades teadustes“ või ülikoolides (Rossiter 1995). Tegemaks kindlaks episteemilise ebaõigluse olemasolu, selle konkreetset vormi või liiki, millega kaasneb kas üksikteadlaste või teadlasrühmade pädevuse väärsti hindamine, on vaja kvalitatiivseid juhtumiuuringuid. Vää-

riti mõõtmise ja hindamise aluseks võivad olla nii sugu, rass, rahvus kui ka mingisse muusse vähemusgrupp kuulumine, põhjuseks aga tugevnenud akadeemiline konkurents ametikohtade ja uurimisvõimaluste pärast, vormiks puudulik või moonutatud kommunikatsioon, usaldusväärse õõnestamine jmt. Tagajärjena võib selline episteemiline ebaõiglus viia ühelt poolt teadlaste loobumisele teaduskarjäärist, teiselt poolt aga jätta teadusala arengus esile tulemata olulistel teemadel, vaatenurkadel või uurimisviisidel.

Kaasamise ja tõrjumise näiteid Eesti teaduse kultuuriuuringutest

Alljärgnevalt rakendan Wylie käsitlust episteemilise ebaõigluse kujunemisest ja marginaliseerumise mehhanismidest Eestis kahe empiirilise uurimisprojekti raames kogutud intervjuumaterjali näidetele.

Tartu Ülikooli teadusfilosoofia õppetooli uurimisrühm viis aastatel 2010–2014 kvalitatiivmeetodeid kasutades läbi Eesti humanitaarteaduskultuuri uuringu, mille raames intervjueriti kahe ülikooli teadustöötajaid ja kaheksat teaduskarjäärist loobunud humanitaarharitlast. Intervjueriti nii nais- kui ka meesteadlasi, kokku tehti 23 intervjuud keskmise pikkusega 90 minutit. Metodoloogiliseks lähtekohaks oli Sharon Traweeke (1988; 1992) teaduskultuuri käsitlus, aga ka Bronwyn Daviese ja Rom Harré (1990) positsioneerimisteooria, mis kujutab endast dünaamilist sotsiaalkonstruktivistlikku diskursusekäsitlust. Mõlema käsituse puhul on oluline, et teadlase identiteeti uuritakse selle eri tahkudes, erinevate sotsiaalsete suhete kaudu, milles teadlased ennast teiste teadlaste ja ühiskonnaliikmete suhtes positsioneerivad. Nii võib teadlane olla ühes kontekstis juht ja teises alluv, ühes õpetaja ja teises õpilane, ühes enamuse ja teises vähemuse esindaja, lisaks muutub tema

positsioon nii ajas kui ka ruumis. Erinevates seostes teevad teadlased erinevaid valikuid, mille alusel kujuneb nende karjääritrajektoor. Samas sõltub teadusala areng ühes või teises asutuses või üksuses sellest, milliseid kokkuleppeid sõlmitakse uurimistemade, -eesmärkide, -meetodite ja -vahendite kasutamise kohta. Need kokkulepped ja otsustused sõltuvad ühelt poolt rahastajast ja võimalustest, kuid teiselt poolt uurimisrühma liikmetest, nende tööjaotusest ja kommunikatsioonist, sellest, kellel on võimalus otsuseid kujundada ja mõjutada.

Esimene näide on intervjuust vanemas keskeas naissoost Eesti humanitaarteadlasega, kes on tegev valdkonnas, kus naised on vähemuses ja uurimistemade ning -suundade valimisel marginaalses positsioonis, seda eriti ühes suuremas pikaajaliste traditsioonidega akadeemilises asutuses.¹

Küsimusele, kas sugu loeb, vastas intervjueritav:

„Ee noh [teadusala] seltskonnas on küll meestevõim täielik (naerab) et et patriarhaalne süsteem (naerab).“

Intervjuerija: „Milles, kuidas see väljendub?“

Vastus: „Ee, (sosinal) kuidas see väljendub, ee, võib-olla just seesama, et informatsioon liigub rohkem meeste suhtes, ja ja ütleme, e m e, kui kui asi, ütleme mingid asjad, mida hakatakse paika panema, siis see käib ikkagi esmalt meeste seltskonnas õlleklaasi taga ja nõnda edasi ja naised saavad pärast teada?“

Intervjuerija: „Aga missugune on see nende naiste võimalus nagu nendesse otsustesse nagu oma panus anda või muuta või?“

Vastus: „No, on küll, [---], aga võib-olla just see [on probleem], et et naistel on vähem informatsiooni, sellepärast et, noh, et ütleme meestel, meestel on see omavaheline informatsioonivahetus palju parem.“

Intervjuerija: „Kas see on teadvustatud, selles mõttes, et ma mõtlen, kas need mehed on teavad seda, et et informatsioon nende vahel liigub?“

Vastus: „... noh see tundub, et see on lihtsalt niuke loomulik“

Intervjuerija: „Et nii peabki olema?“

Vastus: „Ee, jah, et jah [---] see noh tundub lihtsalt nii loomulik, et noh ma [vahetu töökorraldajaga] rääkisin ja ja niimoodi need asjad nagu käivad.“ (N2: 23)

Vanemas keskeas naisteadlane mõonab, et tal on vähem informatsiooni, kui oleks otsustustes kaasa rääkimiseks vajalik, ning seetõttu ta lepib oma marginaalse rolliga, küsimata, miks tal on vähem informatsiooni – ta võtab vaikimisi omaks kujutluse otsustajast, kellega temal on väike ühisosa. Varasemate saavutuste alusel on ta küll rühma liige, kuid tema võimalused rühma tegevust kujundada on piiratud kui teistel ning ta riskib tõrjutuse süvenemisega.

Marginaalset positsiooni tunnistasid uurigus osalenud keskealised naissoost teadlased nii oma ametikoha kui ka uurimistema aspektis, ühel juhul viidates kuulumisele hierarhias intervjueritava arvates madalama teadus- ja mitte kõrgemalt hinnatud õppepersonali hulka:

„Erm, nagu ma ütlesin, et ilmselt ikkagi sellest, erm, sihtfinantseerimise teatud võib-olla noh seda peetakse selliseks ajutiseks ja ebakindlaks ja nõnda edasi, aga noh seda tasandavad niisugused isiklikud head suhted.“ (N2: 18)

Samas, nagu intervjueritav ütleb, vähendab marginaliseerumisohtu heade isiklike suhete olemasolu, mitteametlik kommunikatsioon toimib hästi.

Uurimistema marginaalsus paistab olevat teadlase valik:

„Et noh, et, et ma alati otsin, otsisin noh sellist nišši, et ma mitte kellelegi, sest [---]

[teadusala] uurijaid on palju, et kellelegi nagu jalgu ei jääks. Või et noh, et tegelikult ikkagi nii vana auväärne ülikool, et siis, peab ju otsima uusi huvitavaid teemasid, mida ei ole, noh, päevalgele toodud.“ (N1: 7)

Informatsioonipuudusest aitas sellel intervjueeritaval osaliselt üle saada administratiiv-ülesandena ühe akadeemilise nõukogu protokollide koostamine. Samas tegutseb teadlane vastavuses levinud kuvandiga mitte esile tikkuvast usinast naisteadlasest, kes otsib arhiivis teemasid, mille kallal töötada omal käel, ala juhtivate teadlastega kokku puutumata, kriitilisse diskussiooni laskumata, juhendamise ja kollegiaalse abita, samas, pakkumata abi teistele. Sellise tegevustriga kaasneb episteemilise ebaõigluse võimalus eriti projektipõhises, ajaliselt piiratud nappide vahenditega võistluslikus teaduskultuuris, kus teema peab sobituma projekti pealiiniga ja andma kiireid tulemusi või olema kujundatav ulatuslikumaks projektiüleseks teemaks.

Informatsioonipuudus, nõuete mitmetähenduslikkus ja ebaselgus, kommunikatsioonihäired laiemalt tulid aga esile just nooremate humanitaarteadlastega läbiviidud intervjuudest. Intervjueeritavad nõustusid, et lihtne on alustada osakoormusega ülesannete täitmist, kuid pääseda n.-ö. akadeemilisse siseringi on väga raske (Eigi jt. 2014). Siseringi pääsemine tähendab ühelt poolt püsivamaid töölepinguid, süvenemismõimalust teemasse, teiselt poolt aga ka võimalust rääkida kaasa rühma teema valikul ja ülesannete jaotuses, mis on oluline hilisemal tulemuslikkuse hindamisel ja edasise karjääri kujunemisel (vt. Garforth, Červinková 2009).

Et teaduskogukonnas valitsevad mentaalsel ja sümbolilisel tasandil soolisustatud rollikuvandid, kinnitab hästi ka järgmine intervjuukatke. Intervjueeritav on pikka aega traditsioonilises ülikoolis töötanud keskealine meessoost humanitaarteadlane, kes kirjeldab rollikonfliktit, millest võib kujuneda episteemiline ebaõiglus, vääriti hindamine ja kogukonnast välja

arvamine, sest ta ei vasta oma tööandja ja kolleegide ootustele.

Intervjueeritav: „Aga kui sa oled meessoost ja ja-ja mis iganes _keskmisest pikem, siis kindlasti hakatakse sind mingiks ülemuseks sättima kuhugile. Ja ma arvan, et see on meie ühiskonnas ka ikkagi, et noh nagu – Minult tegelt on nagu korduvalt nagu elus oodatud seda, et noh ma nüüd hakkan bossiks. Ma nagu ei taha. Ja see stress muidugi ajaga kasvab. Jah, see on see vanuse teema. Et ühiskond nagu ei aktsepteeri seda, et sa oled mingi keskealine mees, kes ei olegi mingi naistekarja ülemus, eks ole, vaid sa surfad ise niimoodi selles, selles, eluga ringi. _ Noh võib-olla haletsusega sind ei vaadata, eks ole, mind kindlasti mitte, aga _ aga _ aga pigem just, et sinu ülemused eks ole on natuke nagu võib-olla pettunud, et sa ei sa ei sa ei ole nii aktiivne, nagu nad võib-olla tahaksid. Ülikoolis vist tundub, et on niiviisi. Et pead palga välja teenima.“

Intervjuerija: „Et nagu _ambitsioon on nagu eeldatud juba ette?“

Vastus: „Jah, noh, midagi, jah, noh, eriti just mehest, mehe, mehe puhul võib-olla. Vanasti.“ (M 7: 11)

Järgminegi intervjueeritav, meessoost kõrgel positsioonil humanitaarteadlane, kordas kinnistunud soostereotüüpi mehise võitlusest akadeemilise asutuse juhtimisotsustuste tegemisel, lisades seejuures kahetsusega, et väheste akadeemilise hierarhia tipus olevate meessoost humanitaarteadlaste administratiivtöö koormus on väga suur, kuid tuleb seda vastutust kanda, sest see on nende kohus. Põhjusi, miks komisjonidesse või otsustuskogudesse ei võiks saata naisprofessoreid, intervjueeritav välja ei toonud.

Intervjuerija: „Millised isikuomadused on Teile teie töös kasuks või kahjuks tulnud?“

Vastus: „Kasuks on tulnud püsivus ilmselt, teatud määral selline püsivus, aga kahjuks võibolla selline killustumine, ikkagi. Et olen suhteliselt palju erinevate asjadega tegelenud ja ka. Ikkagi üsna palju administreerimisega. Aga mis on ka paratamatu, sest see on jällegi see, et ühiskond määrab seda. *No lihtsalt mehi on väga vähe _ meie teaduskonnaski, meesprofessoreid, kes sobivad erinevatele kasvõi üleülikoolilistesse komisjonidesse*, siis kogu aeg neid komisjone, kus ma olen pidanud istuma, on hulgem. Ja ja see on muidugi võtnud jälle seda aega, kui oleks võinud uurida, oma erialaga tegelda sel ajal.“

Intervjueerija: „Aga missugused oleksid olnud Teie võimalused nendest kohustustest loobuda?“

Vastus: „Lihtsalt öelda, et ma ei ole kuidagi nõus. Aga siin on kuidagi selline, et ma ei ole seda öelnud millegipärast. Et ma olen pidanud seda nagu oma kohustuseks.“ (M4: 15–16)

Kõigi nende näidete puhul võib täheldada rühmasisese kommunikatsiooni puudulikkust, episteemilise ebaõigluse kujunemise märke, tõrjutuks osutumise ohtusid ilmneb ka rühmeliikmete vahel ülesannete jaotamisel. Tõrjutuks osutumise ohtusid võimendab omakorda projektipõhine teaduskorraldus, rahastuse ja töökohtade ajutisus ning ülemäärane konkurents. Järgnevalt, seevastu, toon näite sellest, kuidas ladus kommunikatsioon uurimisrühmas pehmendab kõiki ohtusid ja tagab kaasamise isegi piiratud vahendite ja institutsionaalse ebakindluse tingimustes. Intervjueeritav on nooremas keskeas naisteadlane, kes on töötanud osakoorumusega, ajutiste lepingutega, kuid kes sellele vaatamata ei pea oma tööd, karjääri ega uurimissuunda ohustatuks.

Intervjueerija: „Kas keegi aitas või aitab karjääris?“

Vastus: „Oleneb jah, mis selle aitamise all silmas peetakse. _ Ma arvan, et mentorit mitte, et pigem on mingid inimesed, kellega me hakkasime koos seda [Asutust1] tegema. Ja üks nendest siis töötas juba toona [Instituudis1]. Et see on nagu mingi koostegemise läbi, või noh selle läbi on lihtsam olnud _ koos ühise asja algatamise läbi on võib-olla lihtsam olnud _ ülikooli sisse tulla.“

Intervjueerija: „Mis on parim asi, mida Sa oskad oma kolleegide kohta öelda?“

Intervjueeritav: „Ma arvan, et mingi intellektuaalne uudishimu ja siis _ Soov siis koos tegutseda.“ (N5: 8)

„Ja _ ma arvan, et erinevate osakonna _ sees ja eriti uurimisrühma sees tegime otsuseid suuresti kollegiaalselt. Et välja arvatud _ mis puudutavad palka. Aga _ et ta selles mõttes väga hierarhiline ei ole.“

Intervjueerija: „Et _ ma mõtlen seda, et näiteks ütleme, kui on mingisugune probleem, mitte probleem, aga küsimus töökoha korralduse suhtes. Ütleme see sama asi: kuidas tagada töötajate vaba aja ja tööaja balanss ja tagada mingisugune _ mingisugunegi võrdsus selle panuse ja palga vahel. Oletame, et on inimene, kellel see on südamele, siis _ mida ta peaks tegema? Kas ta saab seda kuidagi muuta? Ütleme, kas Sina saaksid muuta ja _ ja kas Sa näed seda teed, kuidas seda oleks võimalik muuta ja kuhu sa peaksid pöörduma?“

Intervjueeritav: „Jaa. Sest ma arvan, et siis tegelikult ma isegi ei räägiks mitte osakonnaga, vaid ... Võib-olla oleneb, mida ma nagu tahaksin teha. Kui ma tahaksin just meie uurimisrühma sees seda balanssi tõsta, siis meil on nagunii regulaarsed koosolekud ja selleks võib ka eraldi koosoleku teha. Ja tõesti ma arvan, et see ei oleks mingi probleem minna instituudi nõukokku sellest rääkima.“ (N5: 9)

Traditsiooniliselt on töö humanitaarteadustes individuaalne ja kuni viimase ajani ei ole eriti praktiseeritud rühmatööd, erinevalt loodusteadustest, kus valitseb suur vastastikune sõltuvus (Fuchs 1992). Projektipõhine rahastus ja sellega kaasnev uus töökorralduse laad aga eeldab humanitaaridelt senisest enam koostööd. Et hea rühmasisene kommunikatsioon ja koostöö ei kujune lihtsalt, et selleks tuleb näha vaeva, annab tunnistust järgmine intervjuukatke keskealise naisteadlasega.

„Ütleme väga palju on seda individuaalset tööd, aga _ grupitöö viib edasi. Ma olen seda praegult oma oma doktorante kasvatanud teises vaimus. Et humanitaarias on olnud takistavaks see, et _ see on nõukogude ajalt on meil üle võetud, vähemalt, mis puudutab seda varasemat [kitsas eriala]. Et ideede varastamine ja ja ja noh nagu _ seda tehti ka muidugi jah. Ja ja siis, et nagu igäüks eraldi ja nokitseb kuskil. Et kellegagi ei julge miskit rääkida. See on niisugune valitsev mentaliteet, mis on ka noortele külge hakanud eks. Et see mul võttis ikka paar aastat aega, et selgeks teha, et omavahel tuleb koostööd teha. Tuleb julgelt rääkida, teil on kõigil oma nišid, kuhu te lähete. Aga aga, et mida rohkem seda grupitööd teha ja arutada. Miks see [Üksus1] ma hakkasin looma. _ Algu oli ka esimene aasta on ju nii, et osad kolleegid vaatasid, et milleks umbes niimoodi, et miks, mida sa ta tahad sellega, et mis su eesmärk on. See, et oleks niisugune mõtete vahetuse koht, sellest enamus aru ei saanud. Et nüüd on küll aru saadud.“ (N6: 11)

Humanitaarteaduse uuringu alusel võib väita, et stereotüübid ilmnevad enam traditsioonilises akadeemilises keskkonnas, väljakujunenud struktuuriga asutuses, kus teadusprojektid on õppetöö kõrval pigem lisa- kui põhitgevuseks. Sellise asutuse töökeskkonnas järgitakse traditsioonilist soomustrit, mentaalsel

ja sümbolilisel tasandil on hea teadlase kuvandi aluseks meesteadlane ja meessoost teadusadministraator, naisteadlased sobitavad ennast valitseva mustriaga, kohati takistab nende edasijõudmist informatsiooni- ja kommunikatsioonipuudulikkus. Uues või ümberstruktüreeritud projektipõhiselt rahastatud teadusasutuses on rühmasisene kommunikatsioon parem, informatsioonivahetus toimib ning soostereotüübid ei mängi hea teadlase kuvandis erilist rolli.

Teine empiiriline projekt, humanitaarteaduste kultuuriuuringule ajaliselt eelnenud Euroopa Liidu 6. raamprogrammi projekt UPGEM (*Understanding Puzzles in Gendered European Map*), jäi ajavahemikku 2005–2008 (Lõhkivi, Velbaum 2008; Velbaum jt. 2008). Selle eesmärgiks oli selgitada välja kultuurilised asjaolud teadlaste füüsilisest lahkumisest. Kasutati Cathrine Hasse loodud kultuurikontrastimeetodit (Hasse, Trentemøller 2009), Eestis tehti 36 kvalitatiivintervjuud, millest pooled olid teadusest teistesse eluvaldkondadesse siirdunudega. Intervjuueeritavaist pooled olid mehed, pooled naised.² Teadustööst loobumise põhjustena tulid Eestis lisaks projekti partnermaadega kokkulangenud asjaoludele, nagu otsene kiusamine, mida Eestis ilmnes väga vähe, töö- ja pereelu ühitamatus, akadeemilise rände kohustus, tugevalt esile soolisustatud füüsiku stereotüübid, nagu mänglev poiss, sepp ja tõeteener/tõekuulutaja (vaimulik).³ Need stereotüübid ei võimalda naisteadlastel näha ennast hea teadlase tunnustatud kuvandile vastavana ning see võib viia nad teadustööst loobumiseni. Kuid stereotüübid – nendele vastamine või nendega kontrastis olemine – õõnestavad ka teadlase usaldusväärst teaduskogukonnas ning sel moel mängivad nad oma rolli episteemilise ebaõigluse kujunemisel, teadlaste kvalifikatsiooni ja töö kvaliteedi ja väärti hindamisel ning selle kaudu teadlaste kogukonnast välja langemisel. Esimesel juhul on tegu teadlase enda valiku, teisel kogukonna valikuga, tegelikkuses aga toimivad mõlemad koos.

Teadusala arengule, teaduslikule objektiivsusele on hädavajalik hoida alal relevantset kriitilist diskussiooni, millesse on kaasatud võimalikult palju erinevaid vaatekohti (Douglas 2009; Longino 2004). Kriitilisele diskussioonile ei tule kindlasti kasuks stereotüüpsed teadlasekuvandid, mis tõrjuvad teadlasi soo, vanuse või muu grupikuuluvuse alusel. Stereotüübid rõhutavad tüüpi mingit laadi omadusi, surudes maha ülejäänud, lihtsustades mitmekesisust. Kui stereotüübiga rõhutatakse teadlaskogukonna omadusi, mis toetavad kriitilist diskussiooni, koostööd ja kommunikatsiooni, siis iseenesest ei pruugi stereotüüpiseerimisega kaasneda ohtu teaduslikule objektiivsusele. Ent enamasti stereotüübid välistavad mingi sotsiaalse grupi osaluse kogukonna tegevustes, antud juhul teadusala kriitilises diskussioonis.

Näiteks mängleva poisi stereotüüp teadlasekuvandi alusena viitab väga heale erialaspetsialistile, kes valdab füüsika aluseid, suudab vabalt orienteeruda teooriates, teha sujuvalt arvestustes ja argumentatsioonis muudatusi, luua uusi mudeleid, kujundlikult öeldes, lammutada maailma koostisosadeks ja panna uuesti kokku. Teda iseloomustab ühtlasi riskivalmidus, mõningane ülbus, väljakutsuvus, valmisolek pareerida kriitikat. Sellist käitumismaneeri seostatakse füüsikakultuuris mehelikuga. Selle juurde ei kuulu kolleegi toetamine, nõu andmine, abistamine, tõsidus, valmisolek kaaluda alternatiive. Intervjueritud naisfüüsikud leidsid, et neil on raske end selle kuvandiga seostada, nende usaldusväärsus kogukonnaliikmena kannataks seeläbi – nad püüaksid justkui näida kellenagi, kes nad ei ole, ning muutuksid seeläbi naeruväärseks. Samas, need naisfüüsikud, kes püüdsid mängleva poisi kultuuris hakama saada, mainisid intervjuus, et nad pandi sageli olukorda, kus neil ei olnud tegutsemiseks piisavalt informatsiooni, mistõttu ei saanud nad lõpuks enam tööd jätkata või oleksid riskinud eksimuste ja halvemate tulemustega ning seeläbi ikkagi välja langenud.

Sepa stereotüüp seostub eksperimentaalteadusega, materjalivaldamise ja -valitsemisega, eeldab kiireid otsuseid, millest sõltub palju. Informatsiooni defitsiidi tingimustes on see seotud suure riskiga. Sepatööd seostatakse ka nõe, tahma, higi ja füüsilise jõuga. Seegi stereotüüp rõhub mehelikele kvaliteetidele ja loob füüsikust kuvandi kui füüsilist tööd tegevast mehest, millega naisteadlastel on raske samastuda, ilma et nad kaotaksid usaldusväärset, muutuksid naeruväärseks. See ei tähenda, et naine ei võiks olla tugev, arukas ja kiire, vaid stereotüübi kohaselt pigem, et ta ei peaks olema füüsik.

Vaatleme seoses nende kahe stereotüübiga intervjuukatket, mis puudutab naisteadlase loobumist füüsikuarjäärist.

„Jah, ma olen [töötanud välismaal], magistrantuuris ma sõitsin konverentsile Itaaliasse ja siis ma pidin järgmisel nädalal sõitma Prantsusmaale, et teha mõõtmisi, aga mina ütlesin, et ma ei saa. Et mina olen seal kolm kuud ja mina ei ole nii spetsialist, no ei ole selline spetsialist, et teha üksi, kuskil välismaal neid mõõtmisi.“ (Füüsikuarjäärist loobunud naine, P300)

Intervjueritav kirjeldab olukorda, milles talle anti ülejõukäiv ülesanne, millega toime tulemiseks ei olnud tal informatsiooni ega oskusi. Tema töökeskkonna kultuuris eeldati, et tõeline füüsik peab oskama ise kõigile küsimustele vastata, ise kõik probleemid lahendada ja otsustama. Stereotüüpne teadlasekuvand jätab sellisesse olukorda pandud algaja teadlase võimaluseta ennast tegelikult tõestada, tõrjudes ta enneaegu teadusest välja.

Nii mängleva poisi kui ka sepa stereotüübiga kaasneb episteemiline ebaõigluse oht, sest nende teadlaste usaldusväärsus, kes sotsiaalse tagapõhja tõttu ei saa stereotüübiga samastuda, on kahjustatud. Neil ei ole võimalik näidata oma võimeid viisil, mis laseks neid õiglaselt hinnata.

Töeteenri (vaimuliku) stereotüübiga kaasneb vaikimisi suurema autoriteedi omistamine võimupositsioonil olijale, vanemale, kogenumale, kõrgemal ametikohal olijale. Ka see võib tuua kaasa episteemilise ebaõigluse, sest noorem, karjääri alguses olev teadlane satub kommunikatsioonis ebasoodsamasse positsiooni, tema usaldusväärsus kannatab, tema võimalus kaasa rääkida on piiratud ning sellises situatsioonis pigem kahaneb kui kasvab.

Episteemiline ebaõiglus võib kaasneda ka ülalkäsitletud traditsioonilise akadeemilise asutuse humanitaarteaduste juhtumitega, kus otsusetegijatena nähti ainult meessoost teadlasi – neile omistati soo alusel suurem usaldusväärsus, kui nad seda ehk oleksid väärinud, naised tõrjuti esmalt informatsiooni juurest, aga ka olulistelt positsioonidelt, sest peeti loomulikuks, et see on meeste valdkond. Seejuures tekkinud kommunikatsioonitõrked ja infosulud takistasid traditsioonilises akadeemilises asutuses noorte teadlaste karjäärivalikuid. Vaadeldud uues akadeemilises asutuses oli küll materiaalne olukord viletsam, kuid hea koostöö korvas mitmed muud puudujäägid ning soo, vanuse või autoriteedi (puudumise) alusel kedagi ei tõrjutud.

Sellest, et episteemilisel ebaõiglusel on mõju, annab tunnistust teadusalade sooline segregatsioon. Kindlasti ei ole tegemist segregatsiooni ainsa põhjusega, kuid oma osa selles on kindlasti stereotüüpsetel teadlasekuvanditel, mis marginaliseerivad nõrgemal sotsiaalsel positsioonil olevad rühmad konkreetsel teadusaladel või -asutustes.

Kokkuvõtteks: vaatepunkti-teooria uus võimalus

Käesolevas artiklis uurisin teaduskultuuris esinevate stereotüüpide mõju teadustöö kvaliteedi ja tulemuslikkuse hindamisel. Stereotüüpide toimimist võib lahata soolisustamise mentaalsel ja sümbolilisel tasandil, kus see

tähendab individuaalse teadlase enesekuvandi võrdlemist kogukonnas valitseva hea teadlase kuvandiga. Kuid stereotüüpe võib analüüsida ka nende toimimise alusel teaduse kui töökeskkonna kultuuris ja korralduses. Alison Wylie (2011) viib oma artiklis kokku nii-öelda aktivistide praktilised tähelepanekud teaduskogukonna korraldusest teadusfilosoofilise käsitlusega episteemilisest ebaõiglusest. Ta näitab, kuidas episteemilise ebaõigluse teoreetiline kontseptsioon võimaldab anda sügavama tähenduse aktivistide kogutud tõendmaterjalile jahedast töökeskkonnast. Näiteks kirjeldab ta tööülesannete eelarvamuslikku jaotamist: naisteadlaste suhtes ebasõbralikus teaduskeskkonnas õpetavad nad algajate suuremahulisi kursusi, täidavad aeganõudvaid, kuid märkamatuks jäävaid administratiivülesandeid, „peavad kodu korras“. Mehi seevastu peetakse vaikimisi erialaselt pädevamaks – kuni nad ei ole teinud mingit ilmset viga, naised aga peavad oma pädevust pidevalt tõestama.

Wylie näitab, et feministlikul vaatepunktiteoorial on episteemilise ebaõigluse teoreetilise raamistiku abil avanenud uus võimalus. Sotsiaalselt tõrjutute vaatepunkt võib teaduses tõepoolest osutada privilegeeritud vaatekohaks, sest objektiivsuse huvides on oluline kaasata kriitilisse diskussiooni võimalikult palju erinevaid vaatepunkte, erinevatest taustauskumustest lähtuvaid seisukohti. Vaatepunkt kui kriitilise kaalumise alusel omaks võetud positsioon välistab eos essentsialismi ning võimaldab analüüsida ja vajadusel kritiseerida konkreetses teadusliku uurimise kontekstis kujunevaid episteemiliselt relevantseid võimusuhteid ja pakkuda võimalusi õiglasemaks teadusliku uurimistöö korraldamiseks.

Käesolevas artiklis rakendasin Wylie feministlikku teadusfilosoofiasse kuuluvat käsitlust episteemilisest ebaõiglusest empiirilistele tähelepanekutele Eesti humanitaarteaduste ja füüsika teaduskultuuri uuringutest, näidates,

kuidas stereotüüpsete kujutlustega teadlaste käitumisharjumiste ja teaduskorraldusega võib kaasneda sotsiaalselt ebasoodsal positsioonil oleva grupi või teadlase usaldusväärsuse kahtlemine ning soodsal positsioonil olivate teadlaste usaldusväärsuse tõus. Ühtlasi näitasin, et teaduskultuuri kvalitatiivsed juhtumiuuringud annavad tänuväärset materjali teadusfilosoofiliseks analüüsiks ning filosoofiliste kontseptsioonide edasiarendamiseks.

Artikkel valmis ETAGi personaalne uurimistoetuse „Essentsialism interdistsiplinaarse uurimistöökontekstis: teaduskogukonnas esinevate stereotüüpide filosoofiline ja kultuuriline analüüs“ (PUT 732) toel ning osana uurimistööst TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi projekti „Teadlaste karjäärimudeli arendamine naiste karjääritee toetamiseks“ raames.

Autor tänab Ariadne Lõnga anonüümset retsensenti konstruktiivse kriitika ning TÜ teadusfilosoofia uurimusrühma liikmeid Katrin Velbaumi, Jaana Eigit, Edit Talpseppa ja Ave Metsa sisukate arutelude eest.

Märkused

- 1 Teises akadeemilises asutuses oli naisteadlaste roll mõnevõrra esimesest erinev. Rossiteri (1995) käsitluse järgi võib erinevus tuleneda sellest, et teisel juhul on tegemist suhteliselt uue institutsiooniga, kus sooline võimustruktuur ei ole välja kujunenud ning kus võimekatel naisteadlastel on lihtsam võrdsetel tingimustel konkureerida, otsustamisel osaleda ja ise atmosfääri kujundada.
- 2 Selle projekti kohta vt. Lõhkivi, Velbaum 2008.
- 3 Mängleva poisi ja vaimuliku/tõekuulutaja stereotüübid on varem rahvusvahelises kirjanduses mainimist leidnud (Traweek 1988; Wertheim 1997). Sepa stereotüübi on hiljem tuvastanud USA laborietnograafilises uuringus Helena Pettersson (2011).

Kirjandus

A Study on the Status of Women Faculty in Science at MIT: How a Committee on Women Faculty came to be established by the Dean of the School of Science, what the Committee and the Dean learned and accomplished, and recommendations for the future. <http://web.mit.edu/fnl/women/women.html> (22.10.2015).

Davies, B.; Harré, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. – *Journal for the Theory of Social Behaviour*, kd. 20, nr. 1, lk. 44–63.

Douglas, H. (2009). *Science, Policy, and the Value-Free Ideal*. University of Pittsburgh Press.

Eigi, J.; Põiklik, P.; Lõhkivi, E.; Velbaum, K. (2014). Supervision and Early Career Work Experiences of Estonian Humanities Researchers under the Conditions of Project-based Funding. – *Higher Education Policy*, kd. 27, lk. 453–468.

Etzkowitz, H.; Kemelgor, C.; Uzzi, B. (2000). *Athena Unbound: The Advancement of Women in Science and Technology*. Cambridge University Press, Cambridge.

Fricker, M. (1998). Rational authority and social power. Towards a truly social epistemology. *Proceedings of the Aristotelian Society*, kd. XCVIII, nr. 2, lk. 159–177.

Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford University Press, Oxford.

Fricker, M. (2013). Epistemic justice as a condition of political freedom? – *Synthese*, kd. 190, lk. 1317–1332.

Fuchs, S. (1992). *The Professional Quest for Truth: A Social Theory of Science and Knowledge*. State University of New York Press, Albany.

Garforth, L.; Červinková, A. (2009). Times and Trajectories in Academic Knowledge Production. – Felt, U. (toim.), *Knowing and Living in Academic Research: Convergence and Heterogeneity in Research Cultures in the European Context*. Prague, Institute of the Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, lk. 169–224.

Giere, R. (1988). *Explaining Science*. University of Chicago Press, Chicago.

Hasse, C.; Trentemøller, S. (2009). The Method of Culture Contrast. – *Qualitative Research in Psychology*, kd. 6, nr. 1–2, lk. 46–66.

Hasse, C.; Trentemøller, S. (2011). *Cultural Workplace Patterns in Academia*. – *Science Studies: An*

- Interdisciplinary Journal for Science and Technology Studies, kd. 24, nr. 1, lk. 6–25.
- Hasse, C. (2015). *An Anthropology of Learning. On Nested Frictions in Cultural Ecologies*. Springer, Dordrecht, Heidelberg, New York, London.
- Longino, H. E. (1990). *Science as Social Knowledge. Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton University Press, Princeton.
- Longino, H. E. (2004). How values can be good for science. – Machamer, P.; Wolters, G. (toim.), *Science, Values and Objectivity*. University of Pittsburgh Press, lk. 127–141.
- Lõhkivi, E.; Velbaum, K. (2008). Füüsika kui meeste mängumaa: soostereotüüpidest Eesti füüsika kultuuris. *Ariadne Lõng*, nr. 1/2, lk. 3–18.
- Lõhkivi, E., Velbaum, K., Eigi, J. (2012). Epistemic injustice in research evaluation: a cultural analysis of the humanities and physics in Estonia. – *Studia Philosophica Estonica*, kd. 5, nr. 2, lk. 108–132.
- Pettersson, H. (2011). Making masculinity in plasma physics: machines, labour and experiments. – *Science Studies*, kd. 24, nr. 1, lk. 47–65.
- Rolin, K. (2002). Gender and trust in science. – *Hypatia*, kd. 17, nr. 4, lk. 95–118.
- Rolin, K. (2009). Standpoint Theory as a Methodology for the Study of Power Relations. *Hypatia*, kd. 24, nr. 4, lk. 218–226.
- Rolin, K.; Vainio, J. (2011). Gender in Academia in Finland: Tensions between Policies and Gendering Processes in Physics Departments. – *Science Studies*, kd. 24, nr. 1, lk. 26–46.
- Rossiter, M. (1995). *Women Scientists in America: Before Affirmative Action*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Rouse, J. T. (1996). *Engaging Science: How to Understand Its Practices Philosophically*. Cornell University Press, Ithaca.
- Traweek, S. ([1988] 1992). *Beamtimes and Lifetimes. The World of High Energy Physics*. Harvard University Press, Cambridge Mass., London.
- Traweek, S. (1992). Border Crossings: Narrative Strategies in Science Studies and among Physicists in Tsukuba Science City, Japan. – Pickering, A. (toim.), *Science as Practice and Culture*. University of Chicago Press Chicago, London, lk. 429–465.
- Velbaum, K.; Lõhkivi, E.; Tina, M.-L. (2008). UPGEM National Report: Estonia. – *Draw the Line! Universities as workplaces for male and female researchers in Europe*. Tartu, Tartu University Press, lk. 137–212.
- Wagenknecht, S. (2015). Facing the Incompleteness of Epistemic Trust: Managing Dependence in Scientific Practice. – *Social Epistemology*, kd. 29, nr. 2, lk. 160–184.
- Wertheim, M. (1997). *Pythagoras' Trousers: God, Physics, and the Gender Wars*. HarperCollins Publishers.
- Wylie, Alison (2011). *What Knowers Know Well: Women, Work and the Academy*. – Grasswick, H. E. (toim.), *Feminist Epistemology and Philosophy of Science: Power in Knowledge*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York, Springer, lk. 157–179.